

TURINYS

Įvadas	9
1 skyrius. Poelgis	19
2 skyrius. Likus sekundei	25
3 skyrius. Likus kelioms sekundėms ar minutėms	73
4 skyrius. Likus kelioms valandoms ar dienoms	87
5 skyrius. Likus kelioms dienoms ar mėnesiams	119
6 skyrius. Paauglystė, arba Seni, kur mano kaktinė žievė?	133
7 skyrius. Atgal į lopšį, atgal į gimdą	149
8 skyrius. Kai tebuvote apvaisintas kiaušinėlis	191
9 skyrius. Likus keliems šimtmečiams ar tūkstantmečiams	225
10 skyrius. Elgesio evoliucija	277
11 skyrius. Mes prieš juos	325
12 skyrius. Hierarchija, paklusnumas ir pasipriešinimas	357
13 skyrius. Moralė ir moraliai deramas elgesys, kai tik susigaudysite, koks jis	399
14 skyrius. Svetimo skausmo pajautimas, perpratimas ir sušvelninimas	433
15 skyrius. Metaforos, kuriomis vadovaudamiesi žudome	457
16 skyrius. Biologija, baudžiamosios teisenos sistema ir (o kodėl gi ne?) laisva valia	479
17 skyrius. Karas ir taika	507
Epilogas	555
Padėkos	559
1 priedas. Neurologijos pradžiamokslis	561
2 priedas. Endokrinologijos pagrindai	583
3 priedas. Ką reikia žinoti apie baltymus	587
Santrumpų žodynėlis	592
Santrumpos pastabose	593
Pastabos	594
Rodyklė	675

ĮVADAS

Ta fantazija visuomet atrodo panašiai: mūsų būrys prasibrauna į slaptąjį bunkerį. Nors ne, jei jau fantazuojame, tai nestabdykime. *Aš vienas pats* neutralizuoju elitinių sargybinių būrį ir įsiveržiu į bunkerį, jau paruošęs savo „Browning“ kulkosvaidį. Jis siekia savo „Luger“ pistoleto – išmušu ginklą jam iš rankos. Tuomet metasi link cianido kapsulės, pasiruošęs geriau jau nusizudyti nei būti sulaikytas, bet neleidžiu jam pasinaudoti ir nuodais. Suurzgęs iš pykčio, jis puola mane su nežmoniška jėga, kuri laiką grumiamės, galiausiai aš įgaunu pranašumą, prispaudžiu jį prie bunkerio grindų ir uždedu antrankius. „Adolfai Hitleri, – pareiškiu, – jūs suimtas už nusikaltimus žmoniškumui.“

Čia baigiasi gerą karinę dramą primenanti fantazijos dalis ir atmosfera tampa vis niūresnė. Ką daryčiau su Hitleriu? Mintys taip sulaukėja, kad norėdamas nuo jų atsiriboti perfrazuoju sakinį. Ką derėtų daryti su Hitleriu? Jei tik išlaisvinu vaizduotę, įsivaizduoti nesunku. Sulaužyti stuburą ties kaklu, kad liktų paralyžiuotas, bet viską jaustų. Buku įrankiu iškabinti akis. Pradurti ausų būgnelius, išrauti liežuvį. Palaikyti gyvybę maitinant per vamzdelį ir prijungus prie respiratoriaus. Hitleris būtų nejudrus, nebegalėtų kalbėti, matyti ar girdėti, galėtų tik jausti. Tuomet jam reikėtų suleisti ko nors, kas sukeltų po kiekvieną organizmo kertelę išplisiantį pūdantį pūlingą vėžį, kuris vis augtų ir plėstųsi, kol visos iki vienos organizmo ląstelės imtų klykti apimtos agonijos, o kiekviena akimirka prilygtų pragaro liepsnose praleistai amžinybei. Štai kaip derėtų pasielgti su Hitleriu. Štai kaip aš norėčiau, kad su juo būtų pasielgta. Štai kaip su juo pasielgčiau ir pats.

Panašių įvairių fantazijų į galvą man šaudavo nuo pat vaikystės. Ir dabar kartais pasitaiko. O kai gana smarkiai pasineriu į šias mintis, širdies plakimas paspartėja, kraujas suplūsta į veidą, kumščiai susigniaužia – taip nutinka mąstant apie planus, susijusius su Hitleriu. Jis buvo blogiausias iš blogiausių istorijoje, labiausiai bausmės nusipelnusi siela.

Tačiau kartu iškyla didelė problema: aš netikiu sielų ar blogio egzistavimu, manau, kad žodis „nedoras“ labiausiai tinka miuzikle, ir nemanau, kad baudžiamajai justicijai turėtų būti aktuali bausmės idėja. Bet šie teiginiai savo ruožtu iškelia kitą prieštaravimą: tikrai manau, kad kai kuriuos žmones derėtų nužudyti, tačiau mirties bausmei nepritariu. Esu mėgavęsis ne vienu lėkštu smurtingu filmu, nors ir palaikau griežtus ginklų kontrolės įstatymus. Tikrai smagiai leidau laiką kažkokio

vaiko gimtadienio šventėje žaisdamas lazerių mūšį ir iš už priedangos pyškindamas į nepažįstamus žmones – nors tai ir prieštaravo įvairiems dar ne iki galo susiformavusiems mano principams. (Derėtų pridurti, kad buvo smagu, bet kai kažkoks spuogų maišas suvarpė mane koku milijonu šuvių, o tada dar ir nusivaipė, mano savivertė ir vyriškas ego smarkiai nusmuko.) Kita vertus, moku visus afroamerikiečių religinės pacifistinės dainos „Down by the Riverside“ žodžius („ir apie karą daugiau nebesimokysiu, ne, ne“) ir kada reikia suploti delnais, idant pataikytiau į ritmą.

Kitai tariant, mane aplanko šūsnis viena kitai prieštaraujančių minčių ir jausmų, susijusių su smurtu, agresija ir konkurencija. Kaip ir daugumą žmonių.

Žinau, tikrai nieko naujo nepasakysiu, bet mūsų rūšis turi bėdų dėl smurto. Turime galimybę į dangų paleisti tūkstančius grybo pavidalo debesų, esame naudoję dušais ir metro ventilacijos sistemomis nuodyti žmonėms dujomis, laiškais siuntinėjame juodligės užkratą, keleivinius lėktuvus paverčiame ginklais; masinis prievartavimas laikomas karine strategija; prekyvietėse sproginėja bombos, ginkluoti mokiniai skerdzia bendraamžius; yra vietų, kur dėl savo saugumo baiminasi visi – nuo picų išvežiotojų iki ugniagesių. Dar esama ir subtilesnių smurto formų, pavyzdžiui, šeimose vaikų patiriamas psichologinis smurtas arba mažumų išgyvenimai, kai dauguma viešai grasina ir demonstruoja siekį dominuoti. Virš mūsų nuolatos kybo grėsmė, kad būsime fiziškai ar psichologiškai sužaloti kitų.

Jei tai būtų visa tiesa apie smurtą, ši problema mums nekeltų jokių intelektinių dilemų. AIDS – vienareikšmiškai nieko gero, vadinasi, jį reikia išnaikinti. Tas pats ir su Alzheimerio liga. Šizofrenija, vėžys, neprievalgis, žuvimi mintančios bakterijos, globalinis atšilimas, į Žemę besitrankančios kometos – visa tai reikia šluoti iš mūsų aplinkos ilgai nesvarsčius.

Štai kur problema: smurtas į šį sąrašą nepatenka. Nes kartais jis mums visai netrukdo.

Tai ir yra pagrindinė knygos tezė: mes nejučiai neapykantos smurtui. Nekenčiame ir baiminamės *netinkamų* smurto rūšių, smurto, vykstančio nepageidaujame kontekste. Nes kai aplinkybės tinkamos, pasikeičia ir požiūris į smurtą. Brangiai mokame už galimybę stebėti smurtą stadione, savo vaikus mokome „duoti atgal“, didžiuojamės, kai sulaukus vidutinio amžiaus ir jau pradėjus stingti kaulams pavyksta per savaitgalines draugiškas krepšinio rungtynes ne visai pagal taisykles nustumti varžovą. Mūsų pokalbiai kupini karinių metaforų: kai mūsų idėjos atmetamos, siekiame persigrupuoti. Sporto komandų pavadinimuose smurtas tiesiog šlovinamas: „Kariai“, „Vikingai“, „Liūtai“, „Tigrai“ ir „Lokiai“.* Taip pat kalbame netgi apie tokį į smegenų veiklą orientuotą užsiėmimą kaip šachmatai: „Kasparovas ir toliau agresyviai puolė, siekdamas visiškai sunaikinti varžovą. Partijai artėjant prie pabaigos, Kasparovui į varžovo grasinimus teko atsakyti tuo pačiu – jėga.“¹ Kuriam religines bendruomenes ir filosofijas, paremtas smurtu, renkame lyderius, kuriems gerai sekasi būtent gerai smurtauti, o daugybė moterų ieškodamos partnerio

* „Warriors“, „Vikings“, „Lions“, „Tigers“, „Bears“ – JAV sporto komandų pavadinimai. (Vert. past., o jei nenurodyta kitaip, – aut. past.)

linkusios teikti pirmenybę kokių nors varžybų nugalėtojams. „Sveiką“ agresiją mes tiesiog dieviname.

Sunkumų kelia būtent smurto dviprasmiškumas: juk gaiduką galime paspausti ir kurstomi pasibaisėtinos agresijos, ir aukodamiesi iš meilės. Tai lemia, kad smurtas neišvengiamai bus žmogiškosios prigimties – kurią neįtikėtinais sunku perprasti – dalimi.

Šioje knygoje nagrinėsime smurto, agresijos ir konkurencijos biologinius mechanizmus: poelgius ir už jų slypinčius impulsus, individų, grupių ir valstybių veiksmus, vertinsime, kada jie teigiami, kada neigiami. Tai knyga apie tai, kaip žmonės vienas kitą žaloja. Taip pat ir apie tai, kaip jie elgiasi priešingai. Ko biologija gali mus išmokyti apie bendradarbiavimą, bendruomeniškumą, susitaikymą, atjautą ir altruizmą?

Kai kurios šios knygos atsiradimo priežastys asmeniškos. Kadangi, laimei, gyvenime retai teko susidurti su smurtu, šis reiškinys mane tiesiog šurpina. Žvelgiu iš intelektualaus akademiko perspektyvos: jei kuo daugiau puslapių prirašysiu apie kažką baisaus, perskaitysiu kuo daugiau paskaitų, ta tema galiausiai pasiduos ir tyliai ramiai išnyks. Ir jei visi išklaussys kuo daugiau paskaitų ciklą apie smurto biologiją, kruopščiai mokysis ir nagrinės šią temą, galėsime ramiai numigti tarp snaudžiančio vilko ir avies. Štai taip save apgaudinėja profesorius, vertindamas savo veiklos efektyvumą.

Esama ir dar vienos asmeninės priežasties, dėl kurios sėdau rašyti šios knygos. Iš prigimties esu užkietėjęs pesimistas. Duokite man temą ir sugalvosiu, kaip įrodyti, kad viskas subyrės į šipulius. Arba baigsis gerai, tačiau kažkodėl būtent dėl to apims liūdesys ir graužatis. Toks elgesys – tikra rakštis subinėje, ypač žmonėms, priverstiems praleisti su manimi daug laiko. Kai susilaukėme vaikų, supratau, kad privalau kuo geriau valdyti šį savo polinkį, ir ėmiausi ieškoti įrodymų, kad viena ar kita situacija iš tiesų nebuvo tokia jau bloga. Praktikuotis pradėjau nuo smulkmenų: „Neverk, be abejo, niekada neateis joks tiranozauras ir tavęs nesuėš“; „be abejo, tėtis suras žuviuką Nemo“. Vis labiau gilindamasis į šios knygos temą, netikėtai pats sau supratau štai ką: vieni kitiems kenkiantys žmonės nėra nei visuotinis, nei neišvengiamas reiškinys ir laikui bėgant daugėja mokslinių įžvalgų, kaip būtų galima tų dalykų išvengti. Mano vidiniam pesimistui tai pripažinti sekasi sunkiai, tačiau pagrindo optimizmui išties esama.

KAIP PARAŠYTA ŠI KNYGA

Užsidirbu iš neurobiologijos – mokslo apie smegenis, ir primatologijos – mokslo apie beždžiones ir žmogbeždžiones. Taigi ši knyga paremta mokslu, visų pirma biologija. Iš to kyla trys kertiniai punktai. Pirma, tokius reiškinius, kaip agresija, konkurencija, bendradarbiavimas ir atjauta, galima suprasti tik remiantis biologija. Šis teiginys skirtas tam tikram socialinių mokslų atstovų pogrupiui: jie mano, kad tiriant socialinį žmonių elgesį biologija yra neaktualus ir galimai ideologiškai

angažuotas mokslas. Tačiau ne mažiau svarbus ir antras punktas: jei pasikliausite *tik* biologija, lygiai taip pat iki ausų įklimpsite rudoje smirdančioje substancijoje; dabar jau kreipiuosi į molekulinčius fundamentalistus, įsitikinčius, kad „tikrasis“ mokslas galiausiai visiškai išstums ir sunaikins socialines disciplinas. Galų gale, trečia: kai baigsite skaityti šią knygą, suprasite, jog iš tiesų neverta elgesio mechanizmų skirstyti į „biologinius“ ir, sakykime, „psichologinius“ ar „kultūrinius“. Jie neatskiriamai susipynę.

Perprasti biologinius žmonių elgesį lemiančius mechanizmus, be abejo, svarbu. Deja, tai ir velniškai sudėtinga.² Jei jus domintų, tarkime, migruojančių paukščių navigacijos ar žiurkėnų patelių organizme per ovuliaciją pasireiškiančio poravimosi reflekso biologinis aspektas, užduotis būtų paprastesnė. Tačiau mus domina ne tai. Mums įdomus žmonių elgesys, jei tiksliau – socialinis žmonių elgesys, o dažnai ir dar konkrečiau: normų neatitinkantys socialinio žmonių elgesio atvejai. O ten tikra košė: ši tema apima smegenų chemiją, hormonus, juoslinius signalus, sąlygas iki gimdymo, ankstyvasias patirtis, genus, biologinės ir kultūrinės evoliucijos aspektus, ekologinio spaudimo veiksmus ir taip toliau.

Kaip galime atsižvelgti į visus šiuos veiksmus nagrinėdami žmonių elgesį? Kai turime reikalų su sudėtingais, daugialypiais reiškiniais, paprastai griebiamės tam tikros pažintinės strategijos: to reiškinio aspektus skaidome į kategorijas, suskirstome į dėžutes ir kiekvienai iš jų priskiriame po paaiškinimą. Įsivaizduokite, kad greta jūsų stovi gaidys, o kitoje kelio pusėje – višta. Gaidys atlieka seksualinę potekstę turintį veiksmą, vištų laikomą nepaprastai patraukliu, ir patelė nieko nelaukdama perbėga kelią, kad susiporuotų su patinėliu (iš tiesų tai net neišvaizduoju, kaip veikia šis procesas, bet, tarkime, būtent šitaip). Taigi, išskyla esminis elgesio biologijos srities klausimas: kodėl višta perbėgo kelią? Jei esate psichoneuroendokrinologas, atsakysite: nes tos vištos organizme cirkuliuojančio estrogeno pakako sužadinti tam tikrai jos smegenų daliai ir sukelti atsaką į patino siunčiamą signalą. Jei esate bioinžinierius, atsakymas būtų: nes ilgieji vištos kojos kaulai sudaro atramos tašką jos dubeniui (ar kažką panašaus), taigi ji gali greitai judėti. Evoliucinės biologijos ekspertas atsakytų: milijonus metų vištos, būdamos vaisingos, reaguodavo į tokius gestus ir paskleisdavo daugiau savo geno kopijų, tad galiausiai toks elgesys vištoms tapo įgimtas. Ir taip toliau. Mąstytumėte tam tikromis kategorijomis, pateiktumėte skirtingus paaiškinimus, paremtus įvairiomis disciplinomis.

Šios knygos tikslas: vengti tokio kategorijomis grįsto mąstymo. Faktų skirstymas į tvarkingas atskirtas dėžutes su skirtingais paaiškinimais turi ir pranašumų, pavyzdžiui, taip lengviau prisiminti faktus. Tačiau ši strategija gali niekais paversti jūsų gebėjimą tuos faktus *apsvarstyti*. Taip nutinka todėl, kad ribos tarp skirtingų kategorijų dažnai subjektyvios ir sutartinės, tačiau nubrėžę tokią ribą esame linkę pamiršti, kad ji sutartinė, ir suteikiame jai gerokai per daug svarbos. Sakykim, regimasis spektras apima bangų ilgius nuo violetinės iki raudonos spalvos ir tarp skirtingus pavadinimus turinčių spalvų nubrėžiamos subjektyvios, sutartinės ribos, pavyzdžiui, toje spektro vietoje, kur iš mėlynos pereinama į žalią (tai įrodo faktas, kad skirtingos kalbos regimąjį spektrą dalina skirtingose vietose ir skirtingas spalvas įvardina kitokiais žodžiais). Parodykite kam nors dvi daugmaž panašias spalvas.

Jei riba tarp dviejų skirtingai pavadintų spalvų to asmens kalboje yra kaip tik tarp dviejų jam rodomų atspalvių, asmuo bus linkęs pervertinti skirtumą tarp matomų spalvų. Jei du jo matomi atspalviai priskiriami to paties pavadinimo spalvai, skirtumas bus nuvertinamas. Kitaip tariant, mąstant kategorijomis sunku pamatyti, kiek iš tiesų panašūs ar skirtingi yra du dalykai. Jei per daug gilinsitės, kur yra kategorijas skiriančios ribos, mažiau dėmesio skirsite bendram vaizdui.

Taigi, oficialus intelektinis šios knygos tikslas: svarstant pačių sudėtingiausių (net sudėtingesnių nei per kelią einančios vištos) elgesio mechanizmų biologinį pagrindą, stengtis kuo mažiau viską skirstyti į dėžutes.

O kuo gi pakeisti šį metodą?

Užfiksavome kokį nors elgesį. Kodėl jis įvyko? Pirma paaiškinimo pakopa bus neurobiologinė. Kas dėjosi to žmogaus smegenyse likus sekunde iki poelgio. Dabar šiek tiek atsitraukime, kad pamatytume platesnį vaizdą ir pereitume prie kitos paaiškinimo pakopos, pasireiškusių truputį anksčiau. Koks vaizdas, garsas ar kvapas, pajaustas prieš kelias sekundes ar minutes, paskatino nervų sistemą minėtam poelgiui. Kita pakopa: kokie hormonai buvo aktyvūs likus kelioms valandos ar dienoms iki poelgio ir turėjo įtakos individo reakcijai į juslinius dirgiklius, sužadinius nervinės sistemos atsaką – aptariamąjį poelgį? Dabar jūsų paaiškinimas jau prasiplėtė tiek, kad apima neurobiologiją, iš aplinkos pojūčiais surenkamos informacijos visumą, *ir* trumpalaikius endokrinologijos aspektus.

Plečiame akiratį toliau. Kokie aplinkos veiksniai per pastarąsias savaites, o gal metus, pakeitė mūsų subjekto smegenų struktūrą, taigi ir atsaką į hormoninius bei aplinkos dirgiklius? Toliau keliaujame laiku atgal, į vaikystę, tada į aplinką, kurioje augo dar negimusio žmogaus vaisius, tuomet imamės genetinės jo sandaros. Toliau plėsdami perspektyvą pasieksime veiksnius, susijusius nebe su konkrečiu individu: kokią įtaką kultūra padarė kartu gyvenančių žmonių elgesiui? Kokie ekologiniai veiksniai prisidėjo prie tos kultūros formavimosi? Galima plėstis ir plėstis, kol pasieksime daugybės tūkstantmečių senumo įvykius ir konkretaus elgesio mechanizmo evoliuciją.

Gerai, regis, tai geresnis variantas: nebebandome elgesio paaiškinti remdamiesi viena disciplina (t. y. viską galima paaiškinti turint žinių apie būtent šį [išsirinkite patys:] hormoną / geną / vaikystės įvykį), o matome daug skirtingas disciplinas atitinkančių dėžučių. Tačiau šiuo atveju įvyksta kai kas subtilesnio ir tai yra svarbiausia šios knygos idėja: aiškindami elgesį remdamiesi viena iš aptartų disciplinų kartu remiatės jomis visomis, jas sujungiate. Bet koks pasirinktas paaiškinimas bus ankstesnių procesų rezultatas. Kitaip būti tiesiog negali. Jei teigiate, kad elgesys pasireiškė, nes smegenyse buvo išskirta cheminė medžiaga Y, drauge teigiate, kad elgesį sukėlė šįryt išskirtas didelis hormono X kiekis, kuris ir padidino cheminės medžiagos Y kiekį. Tai natūraliai veda prie išvados, kad elgesys pasireiškė, nes aplinka, kurioje užaugo stebimas asmuo, padidino tikimybę, kad reaguodamos į konkrečius dirgiklius jo smegenys išskirtų cheminę medžiagą Y. Savaime aišku, nevalia pamiršti, kad prisidėjo ir genas, koduojantis konkretaus medžiagos Y varianto gamybą organizme. Bent puse lūpų paminėjus genus privalu atsižvelgti į tūkstančius metų trukusius procesus, lėmusius to konkretaus geno atsiradimą. Ir taip toliau.

Nebėra dėžučių su atskirų disciplinų etiketėmis. Kiekviena atskira kategorija yra prieš tai vykusių biologinių procesų pasekmė ir pati taps smulkesnių kategorijų priežastimi. Tad neįmanoma prieiti prie išvados, kad konkretų poelgį sukėlė *konkretus* genas, *konkretus* hormonas, *konkrečiai* vaikystės trauma, mat vos tik pasiremiate tam tikra sritimi grįstu paaiškinimu, savaime remiatės ir visa paaiškinimų grandine. Jokių atskirų dėžučių. „Neurobiologinis“, „genetinis“ ar „iš raidos pozicijų“ elgesio paaiškinimas yra tiesiog supaprastinimas – žvelgdami iš konkrečios perspektyvos laikinai padedame sau lengviau perprasti visą daugialypį reiškinių.

Gana įspūdinga, tiesa? O gal ir ne. Galbūt aš tiesiog bandau pretenzingai įrodyti, kad apie sudėtingus dalykus reikia mąstyti sudėtingai. Ot tai naujiena. Gal tarp mano argumento eilučių slepiasi pasipūtusi kaliausė*: o ne, mes mąstysime atsižvelgdami į subtilybes, nenusileisime iki primityvių atsakymų, ne taip kaip tie vištas per kelią varinėjantys neurochemikai, vištų evoliucinės biologijos specialistai ir vištų psichoanalitikai, įstrigę savo ribotose atskirų kategorijų dėžutėse.

Be abejo, mokslininkai ne tokie. Jie protingi. Jie supranta, kad turi atsižvelgti į įvairias perspektyvas. Taip, neturėdami pasirinkimo jie privalo savo tyrimų lauką sutraukti iki siauresnės temos – juk žmogus tartum apsėstas gilintis gali tik į tam tikrą skaičių dalykų. Tačiau jie, be abejo, supranta, kad jų kategorijos dėžutė – tik dalis bendro vaizdo.

Gal ir taip, o gal ir ne. Štai jums kelios mokslo pasaulio autoritetų citatos. Štai pirmoji:

Duokite man tuziną sveikų, gerai susiformavusių vaikų ir pagal mano reikalavimus sukurtą aplinką, kurioje galėčiau juos auginti, ir aš garantuoju, kad iš bet kurio galėčiau išugdyti kokios tik nori srities specialistą: gydytoją, teisininką, menininką, prekeivį, netgi vargetą ar vagį, nesvarbu, kokie jo įgimti talentai, polinkiai, tendencijos, gebėjimai, pašaukimas ar jo protėvių rasė.³

Tai maždaug 1925 metais parašė biheviorizmo** pradininkas Johnas Watsonas. Biheviorizmas, paremtas idėja, kad elgesys yra visiškai lankstus ir tinkamoje aplinkoje jį galima formuoti kaip tik nori, Amerikos psichologijoje dominavo XX amžiaus viduryje. Prie biheviorizmo ir akivaizdaus jo ribotumo dar sugrįšime. Šiuo atveju svarbu tai, kad Watsonas buvo beviltiškai įstrigęs dėžutėje su etikete „aplinkos įtaka asmens raidai“. „Garantuojau, kad iš bet kurio galėčiau išugdyti kokios tik nori srities specialistą.“ Tačiau juk mes negimstame visi vienodi ir turėdami tokį pat potencialą, kad ir kaip būtume ugdomi.^{***4}

* Angl. *straw man*. Turima omenyje argumentavimo klaida *straw man argument*, kai teiginys iškraipomas, kad jį būtų lengviau įrodyti arba paneigti. (Vert. past.)

** Psichologijos pakraipa, orientuota į elgesio analizę. (Vert. past.)

*** Netrukus po šio pareiškimo Watsonas įsivėlė į seksualinį skandalą ir buvo priverstas trauktis iš akademinės bendruomenės. Vėliau paaiškėjo, kad jis tapo reklamos agentūros viceprezidentu. Gal ir neįmanoma formuoti žmonių pagal savo užgaidas, bet bent jau galima juos priversti nusipirkti kokį niekalą.

Kita citata:

Normali psichinė būklė priklauso nuo tinkamo smegenų sinapsių funkcionavimo ir psichiniai bei protiniai sutrikimai atsiranda būtent dėl nuokrypių sinapsėse <...>. Būtina koreguoti šiuos sinapsių pokyčius ir keisti [nervinius] takus, kuriais nuolatos keliauja [nerviniai] impulsai, idant atitinkamai pasikeistų smegenyse kylančios idėjos ir mintys būtų nukreipiamos kitais kanalais.⁵

Koreguoti sinapsių pokyčius. Skamba labai delikačiai. Kurgi ne. Tai portugalų neurologo Egaso Monizo žodžiai, pasakyti XX amžiaus viduryje. 1949 metais jis gavo Nobelio premiją už kaktinių skilčių pašalinimo (leukotomijos) metodo sukūrimą. Šis asmuo beviltiškai įstrigęs dėžutėje su primityvia informacija apie nervų sistemą. Taip, juk užtenka mikroskopines sinapses pakoreguoti senu geru ledo kirtikliu (ne, nesijaudinkite dėl dydžio). Taip ir buvo daroma, kai leukotomijos, vėliau pervadintos kaktinėmis lobotomijomis, tapo standartine, masiškai taikoma procedūra.

Ir paskutinė citata:

Nepaprastai aukštas amoralinių kretinų dauginimosi tempas – seniai įrodytas faktas <...>. Socialiai menkesni asmenys turi gebėjimą <...> įsiskverbti į sveiką tautą ir galiausiai ją sunaikinti. Jei nenorime, kad žmoniją sugadintų degeneratai, besidauginantys veikiant natūraliems bruožų atrankos veiksniams ir besinaudojantys palankiomis jiems sudarytomis sąlygomis, kokia nors žmonių valdoma institucija privalo imtis atrankos skatindama tokius bruožus, kaip tvirtumas, heroizmas ir socialinis naudingumas. Mūsų valstybės pamatą sudaranti rasinė teorija šiuo atžvilgiu jau nemažai pasiekė. Turėtume – netgi privalome – pasikliauti teigiamomis bendruomenės geriausiųjų savybėmis ir patikėti jiems užduotį <...> išnaikinti padugnių privisusius visuomenės sluoksnius.⁶

Tai pasakė gyvūnų bihevioristas Konradas Lorenzas, Nobelio premijos laureatas, etologijos disciplinos įkūrėjas (apie tai kiek vėliau), reguliarus televizijos laidų apie gamtą svečias.⁷ Į malonų senuką panašus Konradas, paprastai dėvintis Vokietijoje bei Austrijoje populiarius odinius šortus su petnešomis ir visur lydimas prijaukintų žąsų, taip pat buvo aršus nacių šalininkas. Į nacių partiją jis įstojo, vos tik austrams buvo suteikta tokia teisė, ir prisijungė prie Rasinės politikos departamento. Jo darbas buvo pagal psichologijos metodus apklausti lenkų ir vokiečių kraujo turinčius lenkus ir nuspręsti, ar tie žmonės tiek suvokietėję, kad būtų galima juos palikti gyvus. Jo dėžutėje rastume visiškai klaidingą genų funkcijų interpretavimą.

Tai ne kokie nežinomi mokslininkėliai, užsiėmę penktarūšiais tyrimais Šaraškino kontoros lygio universitete. Kalbame apie vienus įtakingiausių XX amžiaus mokslo šulų. Jie suformavo nuostatas, ką ir kaip verta lavinti, ir visuomenės nuomonę, kurias socialines problemas galima išspręsti, o kada neverta vargintis. Jie sudarė sąlygas prieš žmonių valią naikinti jų smegenis. Jie sukūrė galutinius sprendimus

neegzistuojančioms problemoms.* Kai mokslininkas įsitikinęs, kad žmonių elgesį galima visapusiškai paaiškinti, vadovaujantis tik viena perspektyva, tai gali tapti gerokai daugiau nei tiesiog akademinis klausimas.

GYVŪNIŠKOJI ŽMOGAUS PUSĖ IR MŪSŲ AGRESIJOS LANKSTUMAS

Taigi, pirmas mums kylantis intelektualinis iššūkis: visuomet vadovautis šiuo tarpdisciplininio mąstymu. Antras – perprasti žmones žvelgiant per žmogbeždžionių, primatų, žinduolių prizmę. Taip, taip, nevalia pamiršti, kad esame tam tikra gyvūnų rūšis. Ir sunkumų iškyla bandant išsiaiškinti, kada mes niekuo nesiskiriame nuo bet kurio kito gyvūno, o kada esame visai kitokie.

Kartais tikrai elgiamės kaip bet kuris planetos gyvūnas. Išsigandus mūsų organizmas išskiria tą patį hormoną kaip ir kokios menkos žuvelės, kuriai neduoda ramybės atkaklus plėšrūnas. Už malonumą atsakingi biologiniai mechanizmai išskiria tas pačias medžiagas ir kapibaros, ir mūsų smegenyse. Žmonių ir smulkių vėžiagyvių, artemijų, neuronai veikia taip pat. Apgyvendinkite kartu dvi žiurkių pateles – po kelių savaičių jų reprodukciniai ciklai sinchronizuosis ir abiejų ovuliaciją skirs kelios valandos. Pakeiskite žiurkes žmonių patelėmis (kaip rodo kai kurie – tiesa, ne visi – tyrimai) ir nutiks kažkas panašaus. Tai vadinama Wellesley'aus efektu, mat pirmiausia jis užfiksuotas tarp kambariokių tik moterims skirtame Wellesley'aus koledže. Kalbant apie smurtą, galime elgtis visai kaip kitos žmogbeždžionės: mušti vienas kitą kumščiais, pagaliais, svaidyti akmenimis, žudyti plikomis rankomis.

Taigi, kartais nėra taip lengva pripažinti, kokie panašūs esame į kitas rūšis. O kartais nepakankamai vertiname faktą, kad nors mūsų fiziologija ir primena kitų gyvūnų, mes ta fiziologija naudojames kitokiomis aplinkybėmis. Klasikinį budrumo mechanizmą sužadina siaubo filmai. Stresinį atsaką sukelia mintys apie žmogaus mirtingumą. Reaguodami į mielą pandos jauniklį išskiriame su jauniklių auginimu ir socialiniu ryšių užmezgimu siejamus hormonus. Panašių pavyzdžių tikrai galima rasti ir kalbant apie agresiją. Įjungiamo tuos pačius raumenis, kaip ir seksualinį varžovą puolantis šimpanzės patinas, tačiau mes tuos raumenis panaudojame žalodami asmenį, besivadovaujantį netinkama ideologija.

Galiausiai, kartais vienintelis būdas perprasti mūsų žmoniškumą yra atsižvelgti tik į žmones, mat kai kurie mūsų veiksmai unikalūs. Nors kelios kitos rūšys ir užsiima seksu nereprodukciniais tikslais, mes vieninteliai po visko aptariame, ar seksas buvo geras. Kuriame kultūras, paremtas įsitikinimais apie gyvybės prigimtį, ir tuos įsitikinimus galime perduoti iš kartos į kartą arba vieno individo kitam, net jei juos skiria dešimtys amžių – prisiminkite, kad Biblija kasmet patenka į pasaulio bestselerių sąrašą. Taip pat galime žaloti atlikdami tokius unikalius ir visai menkų

*Turimas omenyje nacių įgyvendintas „Galutinis žydų klausimo sprendimas“, t. y. žydų sunaikinimas. (Vert. past.)

fizinių pastangų reikalaujančius veiksmus, kaip gaiduko paspaudimas, linktelėjimas išreiškiant sutikimą ar žvilgsnio nusukimas į šalį. Galime paslėpti agresiją tarp eilučių, įskaudinti nenuoširdžiu komplimentu, užgauti atvira panieka ir pažeminti demonstruodami apsimestinį rūpestį. Visos gyvūnų rūšys unikalios, bet mes unikalūs gana išskirtiniais atžvilgiais.

Štai jums du pavyzdžiai, kokie unikalūs ir keisti gali būti žmonės žalodami ir rūpindamiesi vieni kitais. Pirmas pavyzdys, tiesą sakant, susijęs su mano žmona. Taigi, važiuojame šeimos minivenu, vaikai sėdi gale, žmona vairuoja. Staiga priešais mus užlenda kažkoks pašlėmekas ir beveik sukelia avariją, bet akivaizdžiai ne dėl išsiblaškymo – tiesiog jis visiškai savanaudis. Žmona jam pasignalizuoja, vyrukas atsako viduriniu pirštu, mes įsiutę, pyktis veržiasi per kraštus. „Ot šiknius, kur policija, kai jos prireikia“ ir taip toliau. Staiga žmona pareiškia, kad nori jį sekti, priversti kiek pasinervinti. Aš vis dar perpykęs, tačiau man tai neatrodo protingas sumanymas. Šiaip ar taip, žmona pradeda važiuoti paskui aną vairuotoją laikydamosi visai nedidelio atstumo.

Kelias minutes vyrukas bando mūsų išvengti, tačiau žmona nepaleidžia jo iš akių. Galiausiai abu automobiliai sustoja prie raudono šviesoforo – mes žinome, kad šis šviesoforas dega gana ilgai. Priešais nieką stovi kitas automobilis, bjaurybė niekur nepaspruks. Staiga mano žmona čiumpa kažką iš tarp sėdynių įtaisytos daiktadėžės ir sulig žodžiais: „Dabar tai jis pasigailės“, atidaro dureles. Atsargiai kilstelėjęs nuo sėdynės jau žiojuosi prieštarauti: „Brangioji, ar tu tikra, kad tai tokia jau gera...“ – bet ji jau prie vyruko automobilio ir agresyviai beldžia jam į langą. Iššokęs priartėju tiek, kad išgirsčiau sutuoktinę sakant: „Jei jau galite taip bjauriai pasielgti su kitu žmogumi, šis daikčiukas jums turbūt pravers“, – balsas kupinas pykčio ir paniekos. Sulig tais žodžiais ji įmeta kažką per atidarytą vairuotojo durelių langą ir grįžta pas mus triumfuodama, tiesiog švytėdama. „Ką ten įmetei?“ Maniškė kol kas nekalba. Užsidega žalia šviesa, už mūsų nieko nėra, taigi ramiai sėdime, laukiame, kas bus. Chuligano automobilis labai mandagiai parodo posūkį, lėtai suktelna į šalį ir nurieda tamsia šalutine gatve kokių dešimties kilometrų per valandą greičiu. Jei automobiliai gali atrodyti susigėdę, tai šis tą akimirką atrodė būtent taip. „Brangioji, nagi, pasakyk ką ten jam įmetei?“ Ji leidžia sau akimirką piktdžiugiškai šypsotis. „Vynuogių skonio ledinuką ant pagaliuko.“ Mane pribloškė tokia negailėstinga pasyvi agresija. „Jūs toks piktas, baisus žmogus, turbūt vaikystėje nutiko kažkas labai blogo ir gal šis ledinukas nors šiek tiek padės.“ Tas šmikis tikrai suabejos prieš prasidedamas su mumis dar kartą. Mane užplūdo pasididžiavimas ir meilė.

Štai antras pavyzdys: praeito amžiaus septintojo dešimtmečio viduryje dešiniųjų suorganizuoto karinio perversmo metu buvo nuversta tuometinė Indonezijos vyriausybė ir taip prasidėjo tris dešimtmečius trukęs diktatoriaus Suharto valdymas, pramintas Naująja tvarka. Po perversmo prasidėjo naujosios valdžios remiami valymai. Nuo jų nukentėjo komunistai, kairiųjų pažiūrų atstovai, intelektualai, profesinių sąjungų nariai ir etninė kinų mažuma – iš viso žuvo apie pusė milijono žmonių.⁹ Masinės egzekucijos, kankinimai, sudeginti kaimai su juose įkalintais gyvais gyventojais. Trinidade ir Tobage gimęs, tačiau tuo metu Indonezijoje gyvenęs

rašytojas V. S. Naipaulas savo knygoje „Tarp tikinčiųjų. Islamo kelionė“ (*Among the Believers: An Islamic Journey*) aprašo gandus, esą sukarintai grupuotei atvykus išnaikinti visų kokio nors kaimo gyventojų žmogžudžiai kartu atsivesdavo visiškai prie situacijos nederantį tradicinės indonezietiškos liaudies muzikos ansamblį. Galiausiai Naipaului pasitaikė susitikti su nė kiek savo veiksmų nesigailinčiu buvusiu skerdynių dalyviu ir rašytojas pasiteiravo jo apie tą gandą. „Taip, tiesa. Mes iš tiesų atsivesdavome liaudies muzikantų ir dainininkų. Su fleitomis, gongais – viskas, kaip priklauso.“ – „Kodėl? Kokia gali būti priežastis šitaip elgtis?“ Pašnekovas atrodė sutrikęs ir galiausiai pateikė sau pačiam, regis, savaime suprantamą atsakymą: „Na, kad gražiau viskas atrodytų.“

Bambukų fleitos pleškančio kaimo fone ir iš meilės šeimai ledinukais besisvaidančios motinos. Tikrai turėsime ką veikti, bandydami perprasti, kaip žmonės geba taip virtuoziskai vienas kitam kenkti ir čia pat rūpintis, ir kaip glaudžiai susipynę už šiuos du reiškinius atsakingi biologiniai procesai.